

3. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. М., 1978.

4. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. М., 1977.

5. Зарубина Н.Д. Сверхфразовое единство как лингвистическая единица (некоторые особенности структурной организации и употребления в языке газеты). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. М., 1973.

6. Ильенко С.Г. Синтаксические единицы в тексте. Л., 1989.

7. Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981.

8. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. Санкт-Петербург, 1999.

* * *

Текст құрастырудағы диалогты ұсыну ролі

* * *

Role of dialogue presenting in the text structuring

А. Тасымов

ҚАЛМАҚ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТҰРАТЫН ҚАЗАҚТАР ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИ ТІЛДЕН ШАЛҒАЙ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Тарихи деректерге қарағанда Қалмақ АССР-ында тұратын қазақтар бұл аймаққа негізінен Қазақстанның, әсіресе Кіші жүз қазақтарының Россияға қосылуынан кейінгі дәуірде келе бастағаны байқалады. Бұлардың арасында XIX ғасырдың аяғында, тіпті XX ғасырдың 20-30 жылдарында көшіп келгендері де бар. Этникалық құрамы жағынан қалмақ қазақтарының негізгі көпшілігі он екі ата Байұлы болып саналады. Олардың ішінде жиірек кездесетіндері: адайлар мен байбақтылар, қызылқұрттар мен жаппастар, есентемірлер мен беріштер.

1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметі бойынша Қалмақ АССР-ында 8550 қазақ тұратын болса, 1970 жылғы санақта-7097. Бұл жағдай қазақтардың Қазақстанға қайтып кетуіне байланысты болса керек.

Қалмақ АССР-ындағы қазақтарды осы республиканың барлық жерінен де кездестіруге болады. Бірақ олардың көбірек шоғырланып тұрған жерлері: Юста (2664 кісі), Яшкуль (1885 кісі) аудандары мен Каспийск (1378 кісі) қаласы. Сондай-ақ республиканың орталығы Элистанының өзіндегі (128 кісі) және басқа аудандарында да қазақтар жүздеп тұрады (сол кездегі санақ бойынша).

Қазақтарды республикадағы халық шаруашылығының барлық саласынан табуға болады. Бірақ көпшілігінің шұғылданатыны – мал шаруашылығы мен балықшылық кәсібі. Егер мал шаруашылығында олар көбінесе бірыңғай, онаша істесе, балықшылық кәсібінде, әсіресе өнеркәсіп, ауыл шаруашылық саласында басқа ұлттар өкілдерімен қоян-қолтық отырып қызмет істейді.

Қалмақ АССР-ында тұратын қазақтардың тілінде байқалатын лексикалық ерекшеліктерді сөз еткенде міне осы айтылған жағдайларды ескермеске болмайды. Өйткені тілге, әсіресе оның лексикасына сол халықтың этникалық құрамы, этнографиялық ерекшелігі, экономикалық жағдайы, мәдениеті, басқа халықтармен қарым-қатынасы өз әсерін тигізбей қоймайды. Анығырақ айтқанда, бұл жағдайлар бірде сол жердегі тұрғындар тілінде ғана қолданылатын жаңа сөз және сөз тіркестерін жасауға, не шеттен қабылдауға итермелесе, бірде бар сөздің өзін айналдырып, басқа мағынада, немесе мағынасын тарылтып, не кеңейтіп қолдануға апарады.

Сөздер мен сөз тіркестерінің осылайша әдеттегіден тыс, әдеби нормадан шалғай қолданылуы диалектология ғылымында диалектизмдер (яғни жергілікті тіл ерекшеліктері) деп аталады. Ал олардың өзіндік өмірі, тарихи заңдылығы болмақшы. Бұл заңдылықты білу, белгілі бір лингвистикалық ортаның, бір не бірнеше регионда шоғырланған этникалық топтың тіл ерекшеліктерін нақтылы фактілер негізінде жіті тексеріп, оның сыр-сипатын аша түсу, сайын келгенде, сол тілдің тарихын, кешегісі мен бүгінгісін тереңнен түсінуге мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, сөз еткелі отырған Қалмақ АССР-ындағы қазақтардың тіліндегі лексикалық ерекшеліктер де кейбір тілдік заңдылықтардың бетін ашатын сөзсіз. Бұл ерекшеліктерді төмендегіше бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Қазіргі қазақ әдеби тілінде мүлдем қолданылмайтын, оның нормасы ретінде қалыптас-

паған сөздер Қалмақ АССР-ындағы қазақтар тілінде көп болмаса да, кездесіп отырады. Мысалы, қутару-бітіру. Тез-тез айтып қутарсай. Етістіктің бұл түрі түркімендермен шекаралас отырған Маңғыстау қазақтарының тілінде де «аяқтау, тауысу бітіру» мағынасында қолданылады. Бұл түрікпен тіліндегі ғұтармақ сөзімен төркіндес болуы ықтимал. «Тұқай-түяк»: Шөпті мал тұқайымен кесіп кеткен. Бұл сөзді Орал мен Ақтөбе облыстары тұрғындарының тілінен де кездестіреміз. Бұтташық-«картоп, картошка». Жауынды жылдары бұтташық жақсы болып тұрады. Бұл сөз ботташық түрінде Орал облысының Казталовка ауданы тұрғындарының тілінде де кездесетіндігін көреміз. Көкілім – қалқам, шырағым, айналайыным. Өй, көкілім-ай кішкентай ғана!

Қалмақ тілінде «айналайын» мағынасында көркxін деген сөз қолданылады. Сөйлеу тілінде «р» дыбысының кейде түсіп қалуын және «н» мен «л»-дың алмасу заңдылығын ескерсек, осы екі сөзді жақындастыруға болатын сияқты. Бірақ бұл жобаны әлі де тексере түсу қажет. Мәтігүл- «жексұрын». Өй, мәтігүл, мен сені көргім келіп пе еді?! Су-«бірдей, ұқсас». Балқарлардың тілі бізбен су ғой. Герем – «рет». Динаның баласы Жұрымбаймен біз күніне он герем қарсы болып тұрғанбыз. Ұқтару – «оқу». Ортаншы күйеудің қарындасы Орал пединститутында ұқтарады. Бұл сөздің төркіні ұқ, ұғу, ұғынысу сөздерімен байланысты болуы мүмкін. Бірақ дәл «ұқтар» формасында оны Қазақстанның басқа жерлерінен, немесе түркі тілдерінен кездестіре алмадық. Шиі – «нағыз, анық, шын». Қазақ болғанда шиі қазақтар. Қималы – «аурулы, науқасты». Көп кәсіпке жарамаймыз, қималы адамбыз. Балдыр – «тұқымы араласқан, метис». Бұл қазақ тіліне қалмақтардан ауысқан сөз. Қалмақша – балдыр – метис. Күша – «арық, жұқа». Ол өзі күшалау жігіт (арықтау жігіт). Ши - «жақсы, тамаша». «Өй, ши-ақ өзі». Бахрана – «топас». Ол бахрана адам. Зу- «қу алаяқ». Қаратай деген осы жердегі қазақтың зуы. Зүфір – «үйіліп жатқан қоқтық». Судия – «пісіп майын алған айран». Мәстәмә – «көсеу, шымшуыр». Бұл сөз мәстемір, мастемір түрінде Қазақстанның батыс аймағында тұратын қазақтар тілінде кездеседі. Тегінде ол мыс-темір деген екі сөзден жасалып, мәстәмә түріне айналған болуы мүмкін. Соқа –«баған». Іскірттің жан-жағына соқа көміп қояды. Алан – «қатынас, байланыс». Қазақстанмен көп алаңымыз жоқ. Бұл сөзді түркі тілдерінің біразына араптардан енген алаһә сөзімен жақындастыруға болады. Өйткені сөз аяғындағы һа буыны бірде

қа, бірде ға, кейде ң болып қысқарып та айтылуы мүмкін. Қарлы – «қатар, құрдас». Екеуіміз қарлы екенбіз. Жос – «жұғымды». Аржайы – «ақ көңіл». Ол сондай аржайы жігіт.

2. Қалмақстан қазақтарының тіліндегі бірқатар сөздер әдеби тіліміздегі қалыптасқан мағынадан мүлдем басқаша ұғымды білдіреді. Мысалы: шайы – «зат, нәрсе». Әр шайы өзінің асылына тартады. («Әр зат өзінің тегіне тартады деген мағынада»). Әдеби тілде: асыл жібек матаның бір түрі. Ию – «ұру, соғу». Оны шақырып алып ием дейді. Әдеби тілде: ию- «майыстыру», емшектің июі. Ыдыс- «көлік, транспорт». Жаяу жүре бергенше, ыдысқа мінейік. Әдеби тілде: ыдыс мағынасы, бәрімізге белгілі, «аяқ-табақ, ас ішетін құты». Реті келгенде айта кетуге болады: қырғыз тілінде падбот (орысшасы подвод) «көлік, транспорт» пен қатар «үлкен кесе» (ыдыс) мағынасын да білдіреді. Бөтеке- «бүйрек». Қазақстан дегенде бөтекеміз бұрып тұрады. Әеби тілде: бүйрегіміз бұрып тұрады. Ауқат-«білім, түсінік». Мұны білмегені ауқаты шамалы болғаны ғой оның, Ауқат сөзінің бұл мағынасы әдеби тілде: «тұрмыс-жағдайы» мен оңтүстік қазақтары тіліндегі «тамақ, ас» мағынасынан мүлдем өзгеше болып отыр. Тас-«кесе», «күйдірмеген кірпіш». Бір тас құя ғой шайыңды. Олар тас соғып жатыр. Баспақ-«ынжық». Сенің баспақтығыңнан-ақ өлдім-ау өзі. Сүртілген – «ысылған, тәжірибе алған». Біздің райком секретары сүртілген адам. Жарма – «ақ көңіл, жомарт». Жету – «болу, аяқтау, бітіру». Ал, мен шай ішіп жеттім. Заман – «шама, мұрша». Кей күні қойын қасуға да заманы болмай қалады. Баяу – «жок». Басқа асымыз баяу шырағым! Шүберек – «қалжынбас, сайқымазақ». Ол нағыз шүберек! Қауіп – «ес, ой». Есінде қалсын дегенді қауіпінде қалсын деп айтамыз.

3. Әдеби, немесе жалпыхалықтық тілде қолданылып жүрген кейбір сөздер Қалмақстан қазақтарының тілінде негізгі номинативтік мағынасынан өзгешелеу, ауыспалы не қосымша мағынада жұмсалатындығы байқалады. Мысалы: қандай сөзі «қанша» деген сұрау есімдігінің орнына қолданылады: сіз бұяқта қандай боласыз? (қанша уақыт боласыз мағынасында). Шыға – «астам, артық», Астрахань облысында дүз мыңнан шыға қазақтар тұрады. Сахар – «сәресі». Ораза ұстаған кісілер таңға жақын сахар ішеді. Араб тілінде сәһәр – «таң алды, таң шапағы». Ұйғыр тілінде «сәресіні» - сәһпрлік (таң алдында ораза ұстағандардың ішетін тамағы) дейді. Осыған қарағанда сахар мен сәресі сөздері түбірлес болуы да ықтимал: сәресі-сахар-асы деген екі сөздің бірігуі арқылы жаса-

лып, өзара жымдасып кеткен. Аданас- «қарындас». Мынау менің аданасым. Бұл сөздің аталас, туыс деген де мағынасы бар. Көзір-«ойын картасы». Қарап отырғанша, көзір ойнай отырайық. Шыққыш-«баспалдақ, басқыш». Кереге- «үйдің қабырғасы». Батыс қазақтарының тілінде үйдің қабырғасын жар деп айтады. Әдеби тілде: кереге- тек киіз үйдің төрткөзделініп ағаштан жасалған қабырғасы. Кілт-«құлып» (орысша замок). Үйге кілт салдың ба? Құлыптаудың орнына «кілттеу» қолданылғандықтан, бұл жердегі қазақтар кілтті-ашқыш деп айтады: Мына кілттің ашқышы қайда? Сонда ашқыш пен кілт синоним сөздер де, бірінші байырғы түркі сөзі болып саналады.

4. Кейбір морфологиялық және фонетикалық өзгерістерге дүшар болған, бірақ өзінің негізгі мағынасын сақтап қалған сөздер. Мысалы: жорға-«көрпе». Бұл сөз Қазақстанның кейбір жерлерінде (Қостанай обл «жоған») жуырқан түрінде айтылады. О бастағы «жуырқанның» «жорған» (жуыр-жор) және «жорға» (жуыр жор-қанға) қалпына келуі фонетикалық жағынан толық дәлелдеуге болатын заңды өзгеоіс. Мадор- «памидор». Бұл арада орыс тілінен енген памидор сөзінің алдыңғы буынын түсіріп айтуға байланысты қысқарғанын байқаймыз. Ләгүн- самаурынның астына қоятын жалпақ табақ тәрізді темір (поднос). Самаурынның шоғы төсемді күйдірер, ләгүнің қайда? Бұл сөз леген//дәген//ілеген формасында әр жерде әр түрлі қолданылады. Мысалы, ол – Ақтөбе, Орынбор, Алматы жағында – қол жуатын жеңіл шылапшын, ал оңтүстік қазақтарының тілінде – тамақ салатын жайпақ табақ. Тарбақа – «күрбақа», қызадақ – «кішкентай қыз бала». Бұл форма өзбек, қарақалпақ т.б. тілдерінде кездеседі.

5. Зерттеп отырған қазақтар тілінде әдеби тіліміздегі кейбір сөздердің мағынасын басқа сөз тіркестерімен беру байқалады. Мысалы: су ағаш – «иін ағаш», неке бидай- «жүгері», таяз аяқ- «жайпақ табақ», шетен қалпақ – шляпа т.б.

Бұл келтірілген фактілерден мынандай қорытынды шығаруға болады. Қалмақстандағы қазақтардың тілі жалпыхалықтық қазақ тілінен жеке-дара тұрған айрықша тіл емес. Ол басқа этно-лингвистикалық ортада дамуына қарамастан, өз бойында түгел сақтап қалған. Бұл өлкедегі қазақтар тілінде байқалатын ерекшеліктер негізінен республикамыздың батысында тұратын қазақтардың (Кіші жүз) тіліндегі ерекшеліктерді қайталайды. Мысалы, біргеі (бір қалыпта), қымыран (ашыған көже), құтару (бітіру), мәнет (сам, теңге) ашқыш (кілт), қызалақ (кішкентай қыз бала), бойлай (ылғи, үнемі),

аданас (қарындас), шүберек (қалжыңбас) т.б. Екінші қатардағы лексикалық ерекшеліктерге қалмақ пен орыс тілінен енген сөздер жатады. Мысалы, балдыр (метис), көкілім (қалқам, шырағым), герем (рет) сияқты қалмақ сөздері мен мерлеу (өлшеу), қырандас (шекаралас, көршілес), спешке (сіріңке), сентрал (орталық), ләпке (лавка, дүкен), қалиям (мүштек) сияқты орыс сөздері қалмақ қазақтарының ауызекі тілінде баршылық. Бұлар әрине, қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бойсынып, кейбір өзгерістерге дүшар болған. Қалмақ қазақтарының тілінде беймәлім лексикалық элементтер де аз емес. Оларға әдеби тілде де, басқа говорларда да кездеспейтін төмендегідей сөздер мен сөз тұлғалары жатады: әншігүл-ән салғыш, сауыққой адам, мәтігүл-жексұрын, бахрана-топас, қөсе-арал т.б. Ал енді кейбір сөздер, керісінше, әдеби тілімізде ұмыт болып кеткен, немесе мағынасы күңгірттенген сөздердің этимологиясын ашуға мүмкіндік береді, өйткені олардың номинативтік мағынасы зерттеп отырған қазақтар тілінде айқын сақталған. Мысалы, майдан сөзі бұл аймақта қызық мағынасында айтылады. Ыбырдың жүрген жері тұрған майдан ғой. Майдан сөзінің қазақ тілінде де, басқа туысқан тілдерде де бірнеше мағынасы бар: мезгіл, уақыт, сәт, алаң, «площадь», «фронт». Сонда «Қыз Жібек» эпосындағы «Бекежан, жүрген жерің қызық майдан» деген шумақтағы майдан сөзі «қызық» сөзінің синонимі болып шығады. Бірақ тілдің кейбір заңдылығы бойынша «қызық» - «майдан» ның анықтамасы ретінде қолданылып, плеонастикалық тіркес жасап тұр. Сол сияқты, тексеріп отырған қазақтар тілінде жиі кездесетін орал сөзін алайық. Ол әдеби тіліміздегі («Оралыңның барында ойна да күл» дегендегі) орал сөзінің о баста жеке-дара қолданылып, «шама-шарық» деген дербес мағынаға ие болғандығын толық дәлелдеп отыр.

1. А.Нұрмағамбетов. Түркмен ССР-ындағы қазақ тілі говоры. Кандидаттық диссертация қолжазбасы. Алматы, 1965, 21-бет.

2. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі, 277-бет.

3. Ә.Құрышжанов. Қарақалпақ АССР-ында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір ерекшеліктер. «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», 5-шығыуы. Алматы, 1963, 167-бет.

4. Ж.Досқараев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1955, 7-бет.

5. С.Омаров. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1965, 115-бет.

6. А.Тасымов. Қазақ диалектологиясы 2005, 17-бет.

В этой статье рассматривается лексика диалектов казахский диалекты, проживающий в Калмыкии.